

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ

В.Ф.Верстюк

КОМБРИГ НЕСТОР МАХНО
/З історії першого союзу махновців Радянською владою/

Препринт № 3 /15/

КИЇВ – 1990

Верстюк Владислав Федорович - кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР

Автори матеріалів, вміщених в препринтах, висловлюють свою
особисту думку, що не обов'язково збігається а точкою зору
редколегії.

Редколегія: І.М.Хворостяний /головний редактор/
В.Ф.Верстюк, О.В.Гарань /відповідальний секретар/
В.М.Даниленко, В.О.Коваль, О.М.Майборода, О.Ф.Овсієнко,
В.А.Смолій, Д.В.Табачник, І.О.Хміль.

Літературний редактор В.В.Стехун.

У разі передруку матеріалів узгодження з редколегією
препринтів обов'язкове.

В історії громадянської війни постать Нестора Махна посідав особливе місце, це міфологізований герой, наділений народною уявою фантастичними рисами і якостями, а в офіційній історіографії - різко негативна постать ворога, політичного авантюриста, бандита. Обидва підходи не витримують критики, позбавлені достатньої глибини, серйозної документальної аргументації. Вони створюють спотворений образ не лише однієї людини, а й такого соціального явища, як махновщина. Погляд на це явище як на виключно контрреволюційний куркульський рух є одним з найхарактерніших синдромів радянської історіографії, найстійкішим стереотипом сталінської формули громадянської війни. Зламати його - нагальна вимога часу.

Махновщина зародилася восени 1918 р. в період розгортання повстанської боротьби проти німецьких і австро-угорських окупантів та їх ставленика гетьмана Скоропадського. В загони під проводом Махна пішли селяни півдня Катеринославщини, які взяли активну участь у відновленні Радянської влади на Україні в першій половині 1919 р. Саме про цей період їх діяльності і йдеться у даному препринті. Потім шляхи махновців і Радянської влади та Червоної Армії почали розходитися все далі й далі. Незважаючи на це, повстанці відіграли помітну роль у розгромі Денікіна, а потім і Врангеля. У боротьбі з ворогами революції Н.Махно виявив себе талановитим організатором і самобутнім партизанським командиром. Під його керівництвом в окремі моменти об'єднувалися десятки тисяч селян.

В основі розходження махновців з Радянською владою лежало неприйняття селянством України політики "воєнного комунізму", а також різні погляди більшовиків і анархістів на роль держави у будівництві соціалізму. Після запровадження нової економічної політики більшість селянства залишила махновські загони, і махновщина почала набувати характеру політичного бандитизму. Очевидно, цей факт і змусив Махна, який зазнавав постійних ударів частин Червоної Армії, припинити дальшу боротьбу і в серпні 1921 р. перейти кордон з Румунією. Він помер у Парижі 1934 р., залишивши три книги спогадів, хронологічно доведених до кінця 1918 р.

Препринт є спеціально підготовленою частиною більш загальної праці автора - монографії "Махновщина", яка готується до друку у видавництві "Наукова думка" і вийде у світ 1991 р.

X

X

X

4 січня 1919 р. Реввійськрада республіки видала наказ про створення Українського фронту. Командуючим його було призначено одного з військових керівників Жовтневого повстання 1917 р. у Петрограді В.Антонова-Овсієнка. Починався новий етап визволення України від петлюрівців, денікінців, Антанті. Фронту було підпорядковано лише 12 тис. багнетів і шабель при 20 гарматах - кількість, вкрай недостатня для ведення активних бойових дій. Через це серйозний розрахунок робився на взаємодію з повстансько-партизанськими загонами, кількість яких постійно зростала. "Сили повстанців, - зазначав В.Антонов-Овсієнко, - не підлягають обліку". Проте і в цьому розбурханому повстанському морі вже була помітною постать Н.Махна. Його зірка швидко сходила на кризовому небосхилі громадянської війни з осені 1918 р., коли, доведені до відчаю відверто грабіжницькою політикою; німецьких і австро-угорських окупантів та їх маріонеткового гетьманського режиму, українські селяни почали формувати повстанські загони і вести партизанську боротьбу. Один з таких загонів з жителів Гуляй-Поля та навколишніх сіл створив 30-річний Нестор Махно. На той час в його активі були і участь у революції 1905-1907 рр., і роки каторжної тюрми, і революційна боротьба в 1917 р. Сам Махно у 1929 р., вже в Парижі, характеризуючи Гуляй-Поле як революційний осередок, писав: "...На мою долю випало щастя ще юнаком підпасти під ідейний вплив анархіста-революціонера Володимира Антоні. Завдяки впливу цього революціонера, з одного боку, а також дякуючи тому урядовому терору, який почався в 1906-7 роках по російській землі проти народу, що пробуджувався, я швидко зайняв не останнє місце в бойовій Гуляйпільській групі хліборобів анархістів-комуністів Катеринославської організації і довго й запекло боровся проти царсько-поміщицького ладу; і хоча, врешті-решт, я все-таки був схвачений сатрапами цього ладу і був "засуджений", але в силу мого неповноліття уник страти, якої зазнали кращі з моїх ідейних друзів... Смертний вирок був замінений мені пожиттєвою каторгою.

Революція 1917 року відкрила для мене в ніч з 1-го на 2-ге березня ворота московських Бутирок, а справа революції на Україні змусила мене швидко перебраться з Москви із рідне Гуляй-Поле, де я віддавався знову... справі організації трудящих для боротьби за нове вільне життя.

В цьому самому Гуляй-Полі за моєю ініціативою був скликаний з'їзд великих і дрібних землевласників, у яких було відібрано і спалено купчі на землю. А під час корніловського походу на Петроград проти Тимчасового уряду і революції за ініціативою з Гуляй-Поля було обеззброєно на великому просторі повітів усю буржуазію, яка співчувала "корніловщині". З Гуляй-Поля ж було подано селянству ініціативу для створення бойових загонів,... для роззброєння всіх козачих військ, що знімалися із зовнішнього протигерманського фронту і направлялися на Дон, на допомогу отаману Каледіну... Гуляй-Поле перше майже на всю Україну втілило вже в той час у життя конфіскацію заводів на громадську користь, проводило на них роботи і збувало продукти під контролем тих, хто на них працював".

Н.Махно народився у багатодітній бідняцькій родині, яка рано втратила батька. Нестатки, недоїдання були постійними супутниками його невеселого дитинства: з семи років ходив у підпасах, потім наймитував. Дуже рано у нього прокинулося почуття гострої непримирності до соціальної нерівності і, що більш важливо для розуміння його наступних вчинків, глибокої переконаності, що несправедливість можна швидко ліквідувати шляхом експропріації і наступним перерозподілом благ. Хворобою "експропріації експропріаторів" перехворів не лише Махно, Вона була поширена і серед представників багатьох радикальних політичних партій, в тому числі й серед більшовиків, а головне, це гасло дуже імпонувало значним верствам знедолених трудящих мас. Ось чому виступи Махна, хоч він і не вирізнявся талантом промовця, користувалися у селян восени 1918 р. незмінним успіхом. Н.Махно, можливо, як ніхто інший, вірив у революційність селянства, здатність його до непримиренної боротьби проти гетьманців і окупантів. "Саме ця віра підказувала мені, - писав він пізніше у своїх спогадах, - що саме серед цих замкнених, політично і економічно безправних і пограбованих селян слід шукати ту силу для боротьби проти гетьманщини за відродження революції, яка повинна проявити себе в Гуляйпільському районі вдруге і більш вдало, і виявиться єдиною силою Запорізько-Приазовської області, здатною викликати трудящих українського села і

міста взагалі па шлях рішучих дій за свої віковічні права, за незалежне вільне життя і вільну працю".

Своїми ділами партизанський загін Махна протягом вересня-грудня 1918 р. завдав багато неприємностей як германській варті, так і окупантам. Однак поки що вони не виходили за рамки місцевих масштабів. Значно додала популярності Н.Махну і піднесла його в очах повстанців Катеринославщини смілива, хоча й невдала, спроба наприкінці грудня 1918 р. разом з більшовиками й робітничим класом Катеринослава захопити місто і утримати його в своїх руках до підходу Червоної Армії. Захопити Катеринослав вдалося, але утримували його повстанці лише одну добу. Переважаючими силами петлюрівці завдали їм нищівної поразки. Більша частина повстанців полягла на дніпровській кризі під час панічного неорганізованого відступу. Незважаючи на це, махновці напрочуд швидко відновили свої сили. Як і в багатьох подібних ситуаціях, головну роль тут відіграли не так організаційні і політичні здібності їхніх керівників, як надзвичайно високий ступінь революціонізації мас, готових до збройної боротьби з контрреволюцією. Однак і організаційному вмінню найближчих соратників Махна не можна відмовити. Уже на початку січня на станції Пологи вони зібрали нараду /з"їзд/ представників окремих повстанських загонів, що діяли на суміжних з махновською територіях. В нараді взяли участь близько 40 делегатів, яким було запропоновано об'єднати дії повстанців під керівництвом оперативного штабу. З"їзд ініціативу підтримав; на 8 січня було призначено наступ. Розрізнені загони зливалися у п"ять полків загальною кількістю 6200 чол. Полки діставали порядкові номери й ім'я батька Махна. Оперативний штаб організував чотири дільниці, на яких зосереджувалися бойові дії.

Територія, де діяли повстанці-махновці, була досить великою. Фронт бойових дій становив 150 верст. Одночасно їм доводилося вести бої і проти петлюрівців, і егерської бригади німців-колоністів, і білогвардійських загонів генерала Май-Маєвського. Значна кількісна перевага противника не спинила махновців. Наступ розгортався успішно. Силоміць мобілізовані ворогом селяни масово переходили на бік повсталих у ході перших же сутичок. Один із соратників Н.Махна В.Білаш у своїх спогадах відзначав, що на 20 січня у махновців налічувалося на озброєнні близько 15 тис. багнетів, 1000 шабель і до 40 кулеметів, а лінія фронту зросла до 225 верст.

Саме на об'єднання а цією значною повстанською силою орієнтував командуючий Українського фронту в наказі від 17 січня 1919 р. свого підлеглого командуючого нещодавно створеною Харківською групою військ В.Ауссема. Щодо Махна завдання було сформульовано так: "В південному напрямі поки що обмежитися прочищенням дороги до Махна, загони якого треба реорганізувати в полки 13-11,14-й і т.д., закріпитися міцно в Лозовій і Павлограді, спираючись на ці полки". Безпосередньо завдання "прочищення дороги до Махна" було покладено на окремий загін під командуванням П.Дибенка. Як голова Центробалту П.Дибенко здобув широку популярність у 1917 р. Проте навесні 1918 р. його революційна кар'єра і життя ледь не закінчилися трагічно. Він був виключений з партії і переданий революційному суду за самочинні дії загону моряків, яких він очолював під час оборони Нарви від німецьких окупантів. Суд виніс П.Дибенку смертний вирок, який потім було скасовано.

21 січня загін Павла Дибенка захопив ст.Синельникове. Про це знали махновці. Слід зазначити, що вони також шукали контактів з Червоною Армією. Що на початку січня у штабі Махна, як згадував один з його найближчих соратників у 1918-1919 рр. О.Чубенко, в присутності членів штабу відбулася така розмова. Відправляючи Чубенка із загonom проти петлюрівського отамана Самокиша, Махно зазначив: "Можливо, вдасться з'єднатися з Червоною Армією, яка, за чутками, захопила Белгород і перейшла в наступ по всьому Українському фронту. Якщо будеш мати з нею зустріч, уклади з нею воєнний союз". Махно спитав, як до цього ставляться члени штабу. Всі були згодні.

Ще нагальнішою стала потреба в такому союзі для махновців після 20 січня. Несподівано становище на фронті для них ускладнилося. На підлогу Май-Масвському і німцям-колоністам з Кавказу в Приазов'я прибули частини "Добровольчої армії". З Бердянська, Генічеська, Маріуполя в напрямі Гуляй-Поля вирушило близько 20 тис. білогвардійців. Вони захопили ст.Оріхове, Пологи, села Туркєнівку і Воскресенку. Повстанці були притиснуті до Гуляй-Поля, яке в запеклих боях переходило з рук у руки. Врешті-решт довелося здати і Гуляй-Поле. Становище було настільки критичним, що залишилося сподіватися лише на Червону Армію. "В божевільному танці смерті я зрідка згадував про Червону Армію, але думка про неї була миттєвою, і знову кров, кров без кінця", - писав В.Білаш.

26 січня, виконуючи завдання Н.Махна, О.Чубенко зустрівся у Нижньодніпровську під Катеринославом з П.Дибенком, О.Чубенко не приховував критичного становища, в яке потрапили повстанці, їм вкрай потрібні були зброя і боеприпаси. П.Дибенко також дуже цікавився станом справ і обіцяв, що, як тільки займе Катеринославо, одразу ж приїде до Гуляй-Поля. В спогадах В.Білаша навіть стверджується, що саме тоді, 26 січня, було укладено угоду про входження махновських частин в статусі бригади до складу дивізії Павла Дибенка. Проте, як свідчать інші документи, це сталося дещо пізніше. Безпосередньо ж після зустрічі П.Дибенко виділив повстанцям 500 тис. патронів і направив їм на допомогу свій бронепотяг, а через два дні - 3-й Павлоградський полк.

Союз з частинами Червоної Армії допоміг махновцям знову визволити район Гуляй-Поля, поповнити запаси зброї, боекомплект. Присутність загонів Махна, які відтягували на себе значні сили білих, полегшувала командуванню Українського фронту виконання директиви головнокомандувача Р.Вацетіса про вихід військ фронту до Дніпра, а також забезпечила підтримку правого флангу групи військ під командуванням Кожевникова, що входила до складу Південного фронту і вела наступ на Донбас. Саме повстанці-махновці заповнили розрив між Українським і Південним фронтами, а він був немалий - 160-180 верст.

2 лютого штаб групи П.Дибенка уклав угоду про входження до її складу частин отамана Н.Григор'єва, який порвав з петлюрівцями і виступив на підтримку Радянської влади. Тоді Укрфронт прийняв рішення про перетворення вже бригади П.Дибенка в 9-ти полкову Задніпровську дивізію в окладі 3-х бригад. "З 19-го і 20-го полків, - говорилося в наказі, підписаному 19 лютого з цього приводу, - утворити 3-ю бригаду під командою т.Махна, в складі якої організувати 7-й, 8-й і 9-й Задніпровські піхотні стрілецькі полки". З цього приводу П.Дибенко приїжджав у Пологи, де й повідомив Нестору Махнові про його призначення комбригом. В бригаду були прислані політкоми Петров, Карпенко і Конєв. Проте вони, як показав час, зі своїми обов'язками не справилися. Для штабної роботи було надіслано кількох військових спеціалістів, а командирами полків затверджено близьких до Махна Куриленка і Калашникова.

Довіра, з якою поставилося до повстанців і безпосередньо до самого Махна командування Червоної Армії, справила на нього велике враження. О.Чубенко розповідає, що після однієї з перших

зустрічей з П.Дибенком, повертаючись до Гуляй-Поля у доброму настрої, Махно відверто ділився з ним своїми думками і говорив, що він і гадки не мав про командування бригадою, бо ж не був жодного дня на військовій службі. Тепер я - командир бригади, та, окрім цього, ще й така повага до мене". Крім того, Дибенко сказав йому, що він /Махно/ на найкращому рахунку у більшовиків-комуністів, і, якщо бувають якісь неприємності, додав Махно, то тільки через те, що "політичні шарлатани" часто його підводять. Політичними шарлатанами, говорить О.Чубенко, Махно назвав ідейних анархістів. Це не єдиний факт, який свідчить про те, що стосунки Махна з анархістами як у 1918 р. так і в 1919 р., до розриву з Радянською владою, були епізодичними і значного впливу на нього не справляли. Навіть через 12 років після подій, про які йдеться, Нестор Махно, на той час уже тісно пов'язаний з анархістами в еміграції, у своїх мемуарах знайшов за необхідне визнати, що наприкінці 1918 р. "бували моменти, коли я перебирав у пам'яті імена всіх анархістів, що сиділи у містах, але після спостережень за ними під час моєї подорожі по Росії я не знаходив серед них людей, які б віддалися цілком справі, початій повстанством. За моїм глибоким переконанням вони не були ні психологічно, ні технічно підготовлені до революції широких трудових мас...".

З 1-го лютого до початку березня бригада зросла кількісно з 4-х до 7-ми тис. бійців. Причалу вона безперервно перебувала на фронті. Наприкінці січня - на початку лютого в кровопролитних боях махновці, як уже відзначалося, визволили Гуляй-Поле і розташовані поблизу нього містечко й станцію Оріхово, а також села Новокарлівку, Новоселицю, Марфопольє й Федорівну. 6-го лютого вдалося відбити у білих селище і станцію Полога, В оперативному зведенні штабу військ Харківського напрямку за цей день повідомлялося: "Після сильного бою, в якому у противника брала участь важка артилерія, нами зайняті: 17-м полком - станція Пришиб і село Михайлівка, 16-м полком - станція і селище Пологи. "Добровольці", козаки, чеченці розбиті, тікають. Відзначається блискуче керівництво командирів частин на чолі з батьком Махном. Наші трофеї - 2 гармати, панцирник, багато гвинтівок і кулеметів". В наступні дні зведення повідомляли про визволення махновцями сіл Воскресенка, Кінські Роздори, Еасань, станцій Магедове, Царекостянтинівка та інших.

З кінця зими бригада Махна дедалі більше втягувалася у бойові дії. На початку березня у Донбасі й Приазов'ї денікінці зосередили 8-9 піхотних і 2 кавалерійські дивізії, що становило близько 50% всіх сил білогвардійців на Південному фронті. В зв'язку з цим потрібно було зміцнити червоні війська в Донецькому басейні, в разі першої ж можливості розпочати там наступ. Само таке завдання і було поставлене перед бригадою, очолюваною Махном.

19 лютого у наказі командуючого Харківською групою військ А.Скачка перед 3-ою Задніпровською бригадою висувалося завдання оволодіти залізничною ділянкою Пологи-Волноваха. Його було виконано до середини березня. 15 березня махновці захопили Бердянськ, а 17 - Волноваху. Це був помітний успіх, який не пройшов повз увагу головнокомандувача Й.Вацетіса. 16 березня він поставив перед Укрфронтом /тобто перед бригадою Махна, оскільки інших частин у цьому районі не було/ завдання розвивати операції по оволодінню узбережжям Азовського моря до Таганрога включно.

Н.Махно енергійно взявся за виконання поставленого завдання. В 20-х числах березня його частини підійшли до Маріуполя і блокували його із суші. Там знаходився сильний білогвардійський гарнізон, який з моря підтримувала французька військова ескадра. Маріупольський порт відіграв неабияку роль у постачанні денікінців зброєю і спорядженням; французи ж мали надію через нього вивозити з Донбасу вугілля і хліб з багатих південних повітів. Бій за Маріуполь тривав три дні. Особливо запеклим він був на території морського порту, де білогвардійці під прикриттям французької корабельної артилерії оборонялися 2 доби, але, втративши 250 чол., залишили порт. Велику допомогу махновцям подали робітники металургійного заводу. Їх внесок у визволення міста був вагомим, однак, це ніскільки не зменшувало заслуг бійців 3-ї Задніпровської бригади, які в окремих випадках виявляли великий героїзм. В рапорті, направленому в РНК УСРР з приводу взяття Маріуполя, П.Дибенко доповідав: "Стійкість і мужність полків не можна описати. Під час наступу полки обстрілювалися з боку ворога і французької ескадри з 60 гармат. Незважаючи на смертельний вогонь, полки йшли без пострілів до сутички з ворогом, після чого під команду доблесного командира 8-го полку, який неодноразово відзначався в боях, т.Куриленка кинулися в атаку. Ворожі укріплення були взяті штурмом... Ці славні полки без відпочинку знову перейшли у

наступ. Прошу нагородити 8-й і 9-й полки, артилерійський дивізіон особливими червоними прапорами, а командира 8-го полку т.Кириленка орденом Червоного прапора".

Взяття Маріуполя було славною сторінкою в історії революційного повстанства. Трудяще селянство активно вступало в ряди махновців, бригада зростала, її чисельність отримувалася тільки відсутністю достатньої кількості зброї і обмундирування. Швидко зростав і авторитет Н. Махно. Він перетворився у помітну фігуру серед командного складу Червоної Армії, посилювався його вплив на маси. Один з політичних інспекторів, відвідавши Задніпровську дивізію, відзначав надзвичайну популярність Н.Махна серед бійців. Їм імпонувала скромність командира, який не відділяв себе від повстанської маси адміністративними бар'єрами, і його особиста сміливість. Па той час він мав уже декілька поранень, а загалом протягом громадянської війни був поранений 11 разів, у тому числі декілька разів дуже серйозно. По останню роль відіграла і та обставина, що в той час Н.Махно виступав прихильником Радянської влади. В брошурі, присвяченій розвінчуванню махновщини і анархізму, колишній махновець і анархіст І.Тепер /Гордсєв/ водночас дав досить об'єктивну і точну характеристику політичних поглядів Н.Махна в зазначений період: "До Гуляйпільської групи анархістів Махно ставився досить неприязно за їх зарозуміле ставлення до більшовиків... Ще у лютому місяці 1919 р. під час побачення представника секретаріату Я.Алого /Суховольського/ з Махном виявилось, що останній досить і досить індіферентно ставиться до загальних завдань набатівської організації і до тієї позиції, яку вони займали щодо Радянської влади. Махно тоді казав: "Спершу я - революціонер, а потім - анархіст". А інколи він твердив, що зовсім перестав бути анархістом і що всі свої дії спрямує на зміцнення Радянської влади і ліквідацію контрреволюції.

Загалом політичне обличчя Махна, навіть до моменту Єлисаветградського з'їзду /2-7 квітня 1919 р./ ще не визначилося. Навіть тоді можна було з упевненістю сказати, по цілий рад причин приведе його в табір комуністів-більшовиків, ось чому в резолюціях Єлисаветградського з'їзду не згадано навіть слово "Махно"..."

У радянській центральній і місцевій пресі в той час Н.Махнові було присвячено не одну схвальну статтю. З квітня цілком позитивно про нього писала "Правда". Взяття Маріуполя практично збіглося в часі із взяттям 1-ою Задніпровською бригадою /комбриг

Н.Григор"єв/ Одеси і вигнанням з півдня країни антантівських інтервентів. Звичайно, Одеська операція і відкриті нею перспективи походу на захід затьмарили взяття Маріуполя, але не настільки, щоб цей факт можна було проігнорувати. 9 квітня 1919 р. голова РНК УСРР Х.Раковській в телеграмі на ім"я В.Антонова-Овсієнка просив передати всім частинам Червоної Армії, що брали участь у визволенні Одеси, гаряче вітання від імені уряду. Закінчуючи телеграму, він пропонував нагородити частини і командирів, які особливо відзначилися, а також керівників Одеської операції; "Одночасно з ними подати до почесної нагороди червоноармійські частини та їх командирів, що відзначилися під Маріуполем". Цей документ хоч дещо прориває міцну стіну мовчання, яким у наших історичних працях дослідники обходили факти про нагородження Н.Григор"єва і Н.Махна орденами Червоного Прапора.

Кінець березня - початок квітня 1919 р. для керівників Радянської України і КП/б/У були часом великих сподівань і нестримної ейфорії, які виникли після здобутих воєнних перемог і вдалого повороту міжнародних подій, насамперед проголошення Радянської влади в Угорщині. Світова революція, на яку стільки надій покладалося наприкінці 1917 р. – на початку 1918 р., знову здавалася майже звершеним фактом. Заклик "Хай живе світова революція", наповнювався конкретним змістом, постійно лунав з газетних шпальт, у великих і малих аудиторіях. У її невідворотність дуже вірив командуючий Укрфронтом В.Антонов-Овсієнко. Виступаючи на урочистому засіданні Всеукраїнського ЦВК 7 квітня 1919 р., він переконував: "Революція рухається вперед. Слідом за Угорщиною рух перекидається в інші країни, і цей рух буде ще більш зміцнюватися з просуванням нашої Червоної Армії. У Києві ми стоїмо в коридорі, який веде до Європи".

Увага командуючого Укрфронту дедалі більше зосереджувалася на організації прориву Української Радянської армії на допомогу Радянській Угорщині. Про подання такої допомоги думало практично все радянське і партійне керівництво. 23 березня головком Й.Вацетіс доповів В.І.Леніну про план спільних дій, що передбачалися між Червоною Армією і армією Радянської Угорщини. Саме на Український фронт покладалося завдання встановити безпосередній і тісний зв"язок з радянськими військами Угорщини. В одній з телеграм В.І.Ленін наказував Х.Раковському: "...Ще раз нагадую найважливіші два завдання: прорив через Буковину і взяття Ростова".

Та в тім-то й річ, що друге завдання на початку квітня під впливом окремих перемог багатьом військовим здавалося уже виконаним. В.Антонов-Овсієнко в доповідній записці від 31 березня на ім'я Х.Раковського ставив питання про необхідність повернення з Південного фронту раніше переданих йому українцями частин: "Треба вимагати підтримки. Наші завдання як тих, що стоять у гирлі коридора у Європу, величезні. Нам мають повернути взяте на Південний фронт і негайно... Південний фронт цілком справиться. Чекаю відповіді". Недооцінював становище на Південному фронті і голова Реввійськради республіки Л.Троцький. У своїх публічних виступах і наказах на початку квітня він неодноразово стверджував, що ліквідація денікінців скінчиться в найближчі два тижні, оскільки головна перешкода тут - весняні повені на річках і розкислі шляхи.

В той час бригада Махна продовжувала наступ на напрямку Таганрога, як того й вимагали накази та директиви. 1-го квітня їм вдалося захопити Новомиколаївку, що на схід від Маріуполя, потім села Безим'янку, Весело-Вознесенське й ще ряд населених пунктів. До Таганрога залишалася 46 верст. Діючи у вузькій смузі вздовж узбережжя Азовського моря, 3-я Задніпровська бригада дедалі більше відривалася від інших частин дивізії. Практично 1-ша Задніпровська дивізія як єдине ціле перестала існувати, 1-а її бригада на чолі з Григор'євим створила ядро Одеської групи військ, 2-га - Кримської, яка за ініціативою П.Дибенка успішно вела раніше не заплановану операцію по визволенню Криму. Насамперед така ситуація позначилася на постачанні бригади. Махновцям доводилося самим забезпечувати себе боєприпасами, зброєю, хлібом і обмундируванням. Це, в свою чергу, ще більше посилювало і до того сильні самочинні тенденції в бригаді. Переформування повстанських загонів у регулярну військову одиницю, як визнавав пізніше у своїх спогадах В.Антонов-Овсієнко, було проведено в свій час формально. Для цього в умовах воєнних дій набуло достатніх можливостей. Ряд документів, підготовлених політпрацівниками у березні 1919 р., свідчать про складне і суперечливе становище бригади. Так політкомісар бригади 5-го березня доповідав: "...Штаб повністю ще не організований, за відсутності спеціалістів і технічних сил немає можливості швидко поставити /цю справу/ на правильний шлях. Настрій частин чудовий. Всюди помічаються пориви у бій з ворогом. В даний момент с полкові політичні комісари в трьох полках і послано

по одному політпрацівнику в полк. У всій бригаді нема жодного комуністичного осередку,... літератури і бібліотек немає, червоноармійці прагнуть газет, як хліба... До командного складу ставляться по-товариськи, тих, що, на їх погляд, не підходять, переобирають. У визволених від ворога місцях відбувалися безпорядки, які чинилися несвідомими червоноармійцями і бандами, що пролізли до Червоної Армії. Для ліквідації безпорядків вживалися серйозні заходи. У прифронтовій смузі становище задовільне. З боку противника є багато перебіжчиків, навіть із зброєю в руках. У зайнятих місцевостях організуються революційні комітети, сільські і волосні Ради. Продовольство для червоноармійців вишукується більшою частиною на місцях. До Радянської влади населення ставиться з повагою. Білогвардійців і петлюрівців ненавидять. Контрреволюційного елементу поки не помічається..., мобілізації не було, в армію йде багато добровольців, але не вистачає зброї і обмундирування". Близький за змістом відгук про становище у бригаді Махна дала "комісія № 7" Вищої військової інспекції УСРР в середині березня: "Частини батька Махна міцно просякнуті духом і тенденціями безшабашного вільного Запоріжжя. Бригада за станом і тепер більше схожа на окремі партизанські загони... Настрій частин революційний, бойовий, бадьорий. Сильні духом, вони маленькими загонами переможно рухаються під вогнем противника вперед. Декласованих елементів у бригаді багато. Сильно розвинений антисемітизм... Анархістський штаб під виглядом виборності командного складу проводить своїх людей, ставлеників Махна. Серед командного складу все ж є порядні люди, прибічники комунізму... Слід відзначити, що недоліки інтендантського постачання поповнюються реквізиціями, мародерством".

Відособленість бригади, слабка взаємодія її з правим флангом 13-ї армії непокоїли головкома Й.Вацетіса. Ще 26 березня він запропонував В.Антонову-Овсієнку передати її в розпорядження Південного фронту. Командування Укрфронту не хотіло позбавлятися цілком боєздатної бригади, що вела активні бойові дії, і зволікало з виконанням наказу. Навіть коли головком повторив його 2-го квітня, В.Антонов-Овсієнко направив на його ім'я телеграму, в якій просив скасувати розпорядження "про передання 3 бригади, якою командує Махно, в розпорядження Південного фронту". Головком наполягав на своєму, а командує Укрфронтом 15-го квітня включив 3-ю Задніпровську бригаду до створеної ним 2-ї Української армії. і справа була не лише у махновській бригаді.

В.Антонов-Овсієнко, М.Подвойський та інші керівники Радянської України, страждаючи "дитячою хворобою лівизни в комунізмі", в квітні-травні всі свої погляди звертали лише на організацію походу на захід і затримували передислокацію військ у Донбас. Виник цілий ряд конфліктів, у розв'язанні і яких довелося брати участь і В.Леніну.

Доки у верхніх ешелонах радянського керівництва існували різні точки зору і з'ясовувалися стосунки, у штабі Денікіна досить точно оцінили небезпеку виходу червоних до Таганрога. В зв'язку з цим противник швидко і досить майстерно провів перегрупування сил. Він змусив командування Червоної Армії повірити, що і надалі головні події будуть розгортатися в районі Луганська, а сам завдав потужного удару у найслабше місце - на стику Південного і Українського фронтів. Саме туди було кинуте найбільш мобільні білогвардійські частини, в тому числі 3-й Кубанський кінний корпус Шкуро. 7-го квітня при підтримці бронепотягів біла кіннота прорвала оборону правого флангу 13-ої армії і почала наступ на ст. Гришине, звідкіля відкривався шлях на Волноваху і Маріуполь.

М.Подвойський же в одному із своїх наказів 8-го квітня писав: "Немає перепони червоним військам і всюди ворог біжить..."

Весняний потік пролетарської революції широко розливається, і хвилі Червоної Армії вже б'ють у підірвані склади буржуазних урядів Румунії, Галичини, Польщі, Австрії і Німеччини. Червона Армія нестримна". На той час частини правого флангу 13-ї армії і бригада Махна потрапили у відчайдушну ситуацію. Оперативні зведення свідчать, що 8-го квітня під ударами переважаючих сил ворога 79-й полк 9-ї стрілецької дивізії почав безладно відступати, залишивши ст. Єленівка. Внаслідок цього був повністю оголений лівий фланг бригади Махна, яка, "відбиваючись від багнетних сутичок", відійшла до Новомиколаївки. Крім того, їх атакували з боку Таганрога. 3-я Задніпровська бригада вимагала негайної підтримки. А.Скачку було наказано повернутися з Одеси до Катеринослава і кинути на допомогу Махнові всі наявні резерви в тому числі бригаду П.Дибенка з Криму. Останньому знову доручалося безпосереднє керівництво махновською бригадою. Та П. Дибенко вважав визволення Криму важливішим завданням і з виїздом у Донбас не поспішав, 9-го квітня він видав наказ, яким керівництво бойовими діями в районі прориву повністю поклав на Н.Махна.

Цей наказ цілком спростовує твердження окремих істориків про те, що бригада Махна дезорганізувала фронт і панічно тікала. Насправді ж, вона перебувала в епіцентрі бойових дій, об'єднуючи зусилля окремих розрізнених частин, які підходили їй на допомогу. На короткий час становище вдалося стабілізувати. Однак уже 12-го квітня білогвардійці знову почали наступати, а бригада Махна серйозної допомоги так і не дістала. Того ж дня А.Скачко телеграфував штабові Укрфронту: "Волноваху взято ворогом. Маріуполь відрізаний. Прорив розширюється, у противника з'явилася вже піхота. Вся серйозність становища у тім, що частини 9-ї дивізії панічно біжать, і полки самовільно знялися з позицій біля Волновахи... Деякі ешелони цих частин добігли вже до Пологів... Висилаю у Пологи останній резерв - батальйон інтернаціоналістів під керівництвом Тищенка. Махно виїхав у Маріуполь на фронт, але він не зможе проникнути до місця бою, оскільки Волноваха в руках противника. Дибенко у Сімферополі, йому дано наказ виїхати в Пологи. За моїм наказом з Криму перекидається один полк на Пологи. Однак, з огляду на те, що всі частини 9-ї дивізії за вчорашньою доповіддю комітету гришинських комуністів не являють ніякої бойової сили, весь наш лівий фланг, починаючи від Гришиного і Волновахи, повністю зім'ятий". Закінчуючи телеграму, А.Скачко просив надіслати частини із західного напрямку і зазначав, що відповідальність за погіршення ситуації має лежати не на ньому, а й на фронтovому командуванні. В.Антонов-Овсієнко різко на це відповів: "Відповідальність лежить повністю на вас, оскільки вам було наказано не захоплюватися Кримською операцією". Як бачимо, ні А.Скачко, ні В.Антонов-Овсієнко не зробили будь-якого закиду в бік Махна. Оперативні зведення за 13-29 квітня свідчать, які випробування випали на долю бригади і як стійко вона їх подолала. Бої точилися запеклі і з перемінним успіхом. Населені пункти переходили з рук у руки. Ось зведення за 13-е квітня: "На фронті бригади Махна противник, перейшовши у наступ, відтіснив наші частини від Волновахи і захопив її, але контратакою був вибитий і відкинутий до села Новомиколаївки. Бій продовжується". Зведення за 15-е квітня: "Після упертого і жорстокого бою нами взята ст. Волноваха". Зведення 16-го квітня: "На фронті бригади Махна нами зайнятий Великий Анадол, за 10 верст на північ від Волновахи, просування продовжується. На правому фланзі бригади після запеклого бою нами залишено місто Маріуполь і ст. Мангуш". 19-го квітня зведення повідомляли, що червоні частини відтісняють противника і просуваються вперед, 23-го квітня -

"ворог у безпорядку відступає на Миколаївку, Маріуполь, Карань", І, нарешті, 28-го квітня: "На Маріупольському напрямку затишшя. Наші війська займають населені пункти: Доля-Сленівка - Олександрівське - Новомиколаївка - Ігнатівка - Карань - Марієнталь - Табунщикове - Чермалик - Павлополь - Маріуполь". Прорив ворога вдалося ліквідувати, становище значно поліпшилося і значною мірою завдяки 3-й Задніпровській бригаді. За цей успіх вона заплатила дорогою ціною: з 6 тис. бійців, які в ній налічувалися, 1 тис. дістала поранення і була госпіталізована, полк біля Кутуйникова після відступу 9-ї дивізії був майже повністю знищений. В середині квітня А.Скачко змушений був визнати: "...3-я бригада Махна, знаходячись безперервно понад три місяці в боях, дістаючи лише жалюгідні крихти обмундирування і маючи в додачу таких ненадійних сусідів, як 9-та дивізія, цілком виснажилася і можна вважати 3-ю бригаду такою, що тимчасово вибула з ладу".

Квітневі бої, відсутність рішучої і ефективної допомоги з боку командування Червоної Армії позначилися не лише на боєздатності бригади, а й значно підірвали дисципліну та морально-політичний стан червоноармійців. Декілька місяців бригада перебувала на самозабезпеченні, здобувала продовольство та боєприпаси, вишукувала засоби пересування. Це неминуче вело до загострення взаємовідносин з місцевими органами Радянської влади. Особливо небезпечний конфлікт розгорівся навколо хлібній вантажів, які заготовляла у Мелітопольському і Бердянському повітах експедиція Наркомпроду і які систематично перехоплювали П.Дибенко та Н.Махно. У розпал квітневих боїв Х.Раковський направив командуючому Укрфронтом телеграму, в якій вимагав вжити до начдива і комбрига певних заходів, у противному разі, погрожував він, "оголосити Дибенка і Махна ворогами пролетаріату, незважаючи на політичні наслідки". Були й інші телеграми з Олександрівська та Катеринослава. В момент, коли махновські полки похитнулися, цим вирішив скористатися начдив розгромленої білими 9-ї дивізії. Не маючи змоги прямо звинуватити Махна у зраді, він 18-го квітня телеграфував в інстанції, що його підлеглі, тимчасово підпорядковані Махнові, доповідають, нібито махновці ставляться погано до червоних частин: забирають зброю, зривають значки, агітують за виборні засади, не визнають регулярного строю. Однак найбільше червоноармійці були обурені грабіжництвом, розгулами і поголовним пияцтвом, які начебто панували в махновських частинах. Не будемо відкидати все, про що сказано в цьому рапорті, але, погодь

мося, дивно виглядають спроби начальника розгромленої дивізії звинуватити у грабiжництві і пияцтві бригаду, яка вела активні бойові дії. Член Реввійськради Південного фронту Сокольников після тимчасового відступу з Маріуполя запитав у В.Антонова-Овсієнка і Х.Раковського, чи не вважають вони момент слушним, щоб приборати Махна, "престиж якого похитнувся". Вся ця інформація, йшла по таємних каналах, збиралася нагорі і Махнові була невідомою, не зачіпала його честолюбства. Зовсім інакше прозвучав публічний випад проти комбрига харківської газети "Известия". 25 квітня, коли ситуація на фронті ще не стабілізувалася, в ній несподівано з'явилася передова стаття "Долой махновщину", сама назва якої вже визначала зміст. У ній вкрай негативно зображувалися дії махновців. Повстанський рух селянства випадково потрапив під керівництво Махна і його військово-революційного штабу, у якому знайшли собі притулок і безшабашно-анархістські, і біло-лівоесерівські, і інші залишки "бувших" революційних партій, по розклалися,- писала газета. - Потрапивши під керівництво таких елементів, рух багато втратив у своїй постійній силі, успіхи, пов'язані з його піднесенням не могли бути закріплені через анархічність дій... Махновські загони, влиті у Червову Армію, треба зараз у цьому зізнатися, вплинули гіршим чином на її боєздатність... Нестійкість наших частин по лінії Маріуполь – Волноваха - Доля цілком, на нашу думку, пояснюється розкладом, яким діє махновщина на Червону Армію. . Неподобствам, що відбуваються у "царстві" Махна, треба покласти край". За чією ініціативою була підготовлена ця стаття, так і не вдалося з'ясувати. У всякому разі жоден з радянських чи партійних працівників не підтримав її, але й не спростував. А тим часом саме вона дала поштовх до появи відчуженості у стосунках Махна з Радянською владою.

Нагнітання навколо 3-ї Задніпровської бригади нездорових пристрастей стривожило командуючого Укрфронтом і він вирішив особисто проінспектувати махновські частини. В той же час /27 квітня/ до Катеринослава за завданням Політбюро ЦК КП/б/У для розслідування скарг на Григор'єва прибув Я.Гамарник. Пробувши два дні у місті, він доповідав, що ніякої "справи Григор'єва" ні в Епштейна, ні у Аверіна, ні в Реввійськраді не виявилось: "Є тільки деякі матеріали і то не особливо суттєві про Махна... Констатую наявність тут безсумнівної паніки і надмірної нервовості... Тільки-но мені повідомили з політвідділу армії, що загони Махна піддаються переформуванню і відмінно б'ються у двох полках. Настрій,

без сумніву, на нашу користь...".

Приїзд командуючого фронтом у Гуляй-Поле оздоровив морально-політичну атмосферу в бригаді. Бійці пересвідчилися, що командування занепокоєне їхнім становищем. В.Антонов-Овсієнко дав розпорядження негайно виділити бригаді 6 млн. крб., бронепотяг, артилерійську батарею, 4-х лікарів і медикаменти, а по поверненні склав на ім'я Х. Раковського і М.Подвойського "Записку про Махна", в якій докладно, по пунктах, доводив облудність і безпідставність звинувачень проти Н.Махна. Приїзд командуючого, здавалося, погасив конфлікт і заспокоїв обидві сторони. 30-го квітня голова РНК УСРР особисто направив комбригу 3-ї Задніпровської телеграму, в якій не було ні різких звинувачень, ні погроз, скоріше - настійливе прохання: "В інтересах справи необхідно підняти дисципліну вашої бригади і очистити її від тих елементів, які своїми діями настроїли проти себе робітників Донецького басейну і завдали шкоди вашому імені". Відповідь Махна починалася з протесту проти статті в харківських "Известиях", проте, він обіцяв тримати революційний фронт. На початку травня Гуляй-Поле відвідав надзвичайний особливоповноважений Ради Оборони Л.Каменєв, якого супроводжували Г.Пятаков і К.Ворошилов. Зустріли високих гостей урочисто, з почесним караулом і мітингом, на якому виступали і Л.Каменєв, і Н.Махно. Причому останній говорив про подвиги Червоної Армії, яка прийшла на допомогу повстанцям, про нерозривність долі українських і російських трудівників. У штабі він мовчки слухав Л.Каменєва, який повідомляв про окремі факти, що дезорганізують продовольчу, транспортну і військову справу, про відсутність у районі комбідів. Махно в основному із зауваженням погодився, але підкреслив, що всі повстанці стоять за Радянську владу і співпрацю з більшовиками. У нього вирвалися лише нарікання на діяльність ЧК і комісарів-призначенців. Після повернення до Катеринослава Л.Каменєв опублікував "Відкритий лист командирів 3-ї бригади тов. Махну". Лист цей, хоч і містив певну критику, в цілому мав доброзичливий характер і, як і записка В.Антонова-Овсієнка, повністю знімав звинувачення, які висувалися проти махновців. Здавалося б, криза, що так несподівано виникла, остаточно подолана, взаєморозуміння налагоджено, і сторони кожна для себе зроблять певні висновки. Можливо, так і сталося б, якби становище на фронті і в країні не загострилося вкрай - влітку 1919 р. Радянська влада переживала найкритичніший момент свого існування. На Україні вона була ліквідована. Виникла безпосередня загроза захоплення

білими Москви. В цій обстановці радянське керівництво УСРР не змогло виявити справжніх, глибинних причин своїх невдач і пішло найлегшим шляхом, переклавши частину з них безпосередньо на Махна, звинувативши його в дезорганізації фронту й виступі проти Радянської влади. Як це сталося?

На початку травня ситуація в Донбасі залишалася складною. Бої йшли з перемінним успіхом, противник нарощував кількість своїх військ на фронті. Проти 73 тис червоноармійців він мав 100 тис. чол. Особливо відчутною була перевага білих у кавалерії. В.І.Ленін вимагав від В.Антонова-Овсієнка і М.Подвойського реальної допомоги Південному фронту. Проте останні продовжували слабувати ілюзіями походу на Захід. 8-го травня наказом по військах Укрфронту 2-а Українська Радянська армія в повному складі передавалася у розпорядження Південного фронту, де з 3-го травня й мала одержувати всі види довольства. Що ж реально дістав Південний фронт? Виявляється, нічого. Бо на той момент, як свідчить командуючий 2-ою Українською Радянською армією А.Скачко, вся вона складалася з бригади Махна: "Коли врешті-решт прийшов наказ головнокомандувача про передачу Півдфронтові всієї Укрармії, Антонов вилучив з її складу і Кримську дивізію, перетворивши останню в окрему Кримську армію /наказ Укрфронту 5 травня/... Після цього "вилучення" на початку травня від 2-ої Української Армії залишилися тільки... один штаб... 20 травня я доповідав Південфронту і Укрфронту, що зараз вся 2-га Українська Армія складається літає з бригади Махна".

Про стан бригади на початку травня надходили суперечливі повідомлення. Політвідділ Реввійськради Укрфронту 3-го травня інформував, що становище в бригаді Махна поліпшується, для чого вжито енергійних заходів. Там на противагу анархістській пропаганді видається газета "Красное знамя", яка користується широким попитом. В усіх полках, а їх було 4, є комосередки. Водночас селянство, яке поповнює бригаду, в більшості не організоване, анархісти і ліві есери залякують його комуністичною і комбідами. Стосунки між командним складом і політпрацівниками натягнуті. Набагато критичнішою була доповідна записка, складена 4 травня членами Вищої військової інспекції. Їх непокоїв той факт, що район дії махновців збільшувався, а в найближчому тилу окремі частини безчинствували, серед деяких велась навіть антирадянська агітація, спрямована на дискредитацію Червоної Армії. У зв'язку з цим Вища військова інспекція пропонувала замінити бригаду на фронті іншими

частинами, провести її переформування і надати вигляду регулярної. Махна ж від командування звільнити і розпочати над ним слідство. І взагалі пропонувалося змінити частину командного складу, а в полки влити комосередки з червоноармійців-робітників. Не беремося судити, чи пішла б на користь бригаді зміна командира і слідство над ним, але перепочинку і реорганізації вона потребувала негайно. Можливо, тоді б її доля склалася інакше.

Практично з боїв махновці не виходили. Як і в квітні, від них вимагалось продовжувати наступ. 7 травня вони займали позиції по лінії Павлополь - В.Каракуба - Стила. Далі треба було вийти на лінію Таганрог - ст. Квашине. Постачання, як і раніше, залишалося незадовільним. На початку травня бригада одержала лише 7 гармат, і ті без замків. Повна відсутність зброї не давала змоги забезпечувати повноцінні поповнення полків, хоч бажаних вступити до бригади не бракувало. І тут Махно вдався до одного з відчайдушних і абсолютно партизанських способів дістати зброю, який, на нашу думку, досить повно передає характер його і як людини, і як діяча. Ще у квітні після захоплення Маріуполя він вивіз з порту декілька мільйонів пудів вугілля, що його приготували білі для французької ескадри. Вугілля розмістили в районах дислокації бригади. А на початку травня Махно направив радянському керівництву України телеграму, в якій пропонував обміняти вугілля на зброю і спорядження, мотивуючи свою пропозицію тим, що повстанці не виходять з боїв. Телеграма закінчувалася майже ультимативно "І тільки тоді ми дамо вугілля та інше, для чого доручить вашому представникові налагодити зі мною товарообмін". Комбриг брав на себе явно більше, ніж йому дозволялося, а це викликало нові підозри.

9-го травня герой взяття Одеси, кавалер ордена Червоного Прапора начдив Н.Григор'єв підняв антирадянський заколот. 15 тис. бійців його дивізії, посаджені в ешелони, при підтримці бронепотягів почали швидко рухатися в напрямі Катеринослава, Кременчука, Черкас. Тилові частини Червоної Армії ледь чинили їм опір, а деякі з них під впливом григор'євського універсалу і пропаганди переходили на бік повсталих. З пропозицією об'єднати сили Григор'єв звернувся і до Махна. В Харкові і Києві розуміли, що союз двох повстанських отаманів зробить ситуацію катастрофічною. Коли спроби порозумітися з Григор'євим мирним шляхом ні до чого не привели, його оголосили поза законом, а від Махна почали вимагати чітко заявити про свою позицію.

Одержавши 12-го травня телеграфне повідомлення від Л.Каменєва про зраду Григор'єва, Махно направив своїм військам наказ, в якому вимагав вжити найенергійніших заходів до збереження фронту: "Честь і гідність революціонера вимагають від нас залишатися вірними революції, і чвари Григор'єва з більшовиками через владу нас не можуть змусити відкрити фронт для кадетів-білогвардійців". В такому ж ключі було дано відповідь і Л.Каменєву. Махно запевняв що триматиме фронт, але відмовлявся писати відозву проти Григор'єва до того часу, поки надіслана ним особисто до григор'євців депутація не з'ясує причин заколоту і його характеру. Таку позицію було спочатку розцінено, як зволікання і маневр. Виникла пауза, якої виявилось достатньо, щоб знову розкрутити маховик антимахновської пропаганди. З Олександрівська у центр полетіли телеграми про те, що на місто з метою захоплення йдуть три маховські загони. Виконуючий обов'язки харківського окрвоєнком доповідав у Наркомвоєн, нібито розвідкою встановлено "безсумнівний зв'язок Григор'єва з Махном". Харківський меншовицький "Наш голос" 13-го травня в статті "Нова небезпека" не без політичного злорадства щодо своїх постійних опонентів-більшовиків і собі підклав дров до багаття: "Ми не знаємо, чи примкнув уже Махно до Григор'єва, але ж ясно, що фізіономія Махна досить схожа на фізіономію Григор'єва, а фізіономія його армії абсолютно така, як фізіономія армії Григор'єва. А, крім цих двох, скільки таких авантюристів..

Чутки, які поповзли по телеграфних стрічках, дійшли і до Махна. 13-го травня він відбив у центр телеграму: "...Жодна частина Моїх військ не знята з фронту, жодного повстанця мною не направлено ні на Олександрівськ, ні в інший пункт Радянської республіки. Навпаки, повстанці ведуть успішний наступ на денікінському фронті і знаходяться за три версти від Кутейникова". Потім надійшов ще ряд аналогічних телеграм. В інтерв'ю кореспонденту харківської більшовицької газети "Комунар" 14-го травня Л.Каменєв категорично заперечив чутки про підтримку Махном Григор'єва.

Через декілька днів у Гуляй-Поле повернулась депутація маховців на чолі з О.Чубенком. Зіткнувшись у дорозі з наслідками єврейського погрому, вчиненого григор'євцями, вона визнала їх контрреволюціонерами. До цієї ж думки пристав і штаб. 17-го травня вийшов перший номер маховської газети "Путь к свободе", де в статті "Новий Петлюра" Григор'єв і григор'євщина були затавровані як "підступний національний контрреволюційний вовк, що намагається штовхнути народ на злочинний і згубний для рево-

люції шлях національного цькування та ворожнечі". Стаття закінчувалася заклик до робітників, селян і повстанців бути насторожі й залишатися вірними великій соціальній революції.

Заколот Григор'єва остаточно розбив ілюзії походу на захід. Терміново довелося кидати на придушення виступу всі можливі резерви і навіть частину фронтових сил. Війська Південного фронту брали участь у ліквідації антирадянського заклоту на Дону в районі станиці Вьошенської. Денікінцям годі було чекати більш слушного моменту для початку наступу, що вони й зробили 19 травня. Один з найсильніших ударів був досить точно спрямований у найбільш вразливе місце Південного фронту: стик 13-ї і 2-ї Української армій. В цей час махновці переформували бригаду в дивізію. Розмови про таке переформування точилися ще під час перебування 3-ї Задніпровської бригади у складі Укрфронту. Принципова ж згода на це була одержана Махном від заступника Наркомвоєна УСРР Межлаука під час перебування в Гуляй-Полі делегації Л.Каменєва. 9 травня Межлаук телеграфував у штаб 2-ї Української армії: "Проти переформування бригади Махна в дивізію заперечень не маю". Підтримував цю ідею і командуючий 2-ю Українською армією А.Скачко. Він вважав, що саме завдяки переформуванню і в штаб, і в полки махновців вдасться влити військових спеціалістів і політичні сили, які сприятимуть зміцненню дисципліни, нормалізації політичної обстановки, посиленню боєздатності.

Махновські частини, які у квітні зазнали значних втрат, а потім почали переформування, були явно не готові до серйозних боїв. На 15-те травня вони у ході наступу оволоділи станціями Кутейникова та Амвросіївка і створили безпосередню загрозу основним залізничним комунікаціям денікінців у Донбасі та на залізничній лінії Іловайське - Таганрог. Це викликало активну захисну реакцію. Штаб Махна доповідав: "Згідно з наказом по армії наші частини перейшли в наступ 11 травня по лінії від Морде до ст. Моспіне. Наступ розвивався успішно, були захоплені головні опорні пункти. Відсутність налагодженої і термінової доставки патронів змусила залишити багато позицій і зупинити наступ. Крім того, частини абсолютно не мають патронів і, просунувшись вперед, перебувають у загрозливому становищі на випадок серйозного контрнаступу противника. Ми свій обов'язок виконали, але вищі органи затримують постачання армії патронами".

Пізніше В.Антонов-Овсієнко у своїх спогадах визнавав, що треба було зміцнити групу Махна, і якби цього вдалося досягти

вчасно, можна було б розраховувати на успіх у Донбасі. Проте допомога Махну запізнювалася. Єдиний полк /55-й Український/, який командування 2-ї армії змогло перекинути в район ст.Моспіне, 17-го травня був розбитий кіннотою Шкуро.

Як свідчить оперативний наказ по 13-ій армії за 22-го травня, противник, зосередивши значні сили проти правого флангу 9-ї дивізії, яку також було практично розгромлено у квітні, прорвався у стик між 9-ю дивізією і частинами Махна. До того ж кінноту Шкуро під час прориву підтримували танки. Як правило, радянська історіографія, не вдаючись до подробиць в аналізі, однотайно твердить про зраду Махна і повну дезорганізацію ним фронту, про антирадянський махновський закат, який нібито сприяв наступу денікінців па Харків і Катеринослав. Документи ж свідчать зовсім про інше.

Довелося відступати. Проте ще ніхто у цьому відступі не вбачав зради і трагедії. Махновці об'єктивно поступалися силою ворогові, не мали достатньої кількості зброї і боєприпасів. Командуючий 2-ю Українською армією повідомляв по інстанції: "Волноваський прорив власними силами армії не тільки не може бути ліквідований, а й не уявляється можливим спинити успіх ворога, що розвивається. Для ліквідації прориву і відновлення попереднього становища необхідно терміново не менше однієї піхотної бригади при відповідній артилерії і кінноті. Дивізія Махна відчуває гостру потребу в патронах і артилерійських снарядах. В резерві 2-ї армії лише 2-й інтернаціональний полк /400 багнетів/". 23-го травня головою Й.Вацетіс, констатує факт відходу, вимагав від Укрфронту негайно направити протягом 24-х годин у цей район боєздатну бригаду піхоти з дивізіоном артилерії. Як відомо, він протягом двох місяців наполягав, щоб Укрфронт перекинув у Донбас війська, і все - марно. Неодноразові звертання В.І.Леніна до керівників України також не допомогли. Тоді, 16-го травня на Україну прибув голова Реввійськради республіки Л.Троцький, який навесні 1919 р. розгорнув шалену боротьбу з партизанщиною у Червоній Армії. 19-го травня він провів об'єднане засідання членів ЦК РКП/б/ і ЦК КП/б/У, на якому було прийнято рішення про ліквідацію українського фронту. В поле його зору одразу ж потрапили й махновські частини. Переформування бригади в дивізію викликало у Троцького бурхливу негативну реакцію. Не допомогли навіть дуже слушні заперечення Л.Скачка. А тим часом командуючий 2-го Українською армією вважав, що різка зміна політики щодо Махна може привести до згортання махновцями бойових дій, погіршення ситуації на фронті й у кінцевому підсумку - до відкритого розриву

між Радянською владою і Махном: "Якщо Півдфронт і РВР Республіки вважають, що зараз настав момент рішучої політики щодо Махна, то наказ про скасування самочинного переформування бригади Махна в дивізію буде першим кроком такої політики, але, раз почавшись, така політика приведе до збройного зіткнення з Махном.

Передбачаючи збройну сутичку, варто пам'ятати, що вся 2-га Українська армія тільки й складається зараз з бригади Махна, що українські частини з інших армій, які всі геть вийшли з повстанських загонів, не підуть проти Махна, і що для ліквідації Махна необхідно мати не менше двох добре озброєних і повночисельних російських дивізій.

Якщо такі реальні сили є в запасі Півдфронту, то тоді можна починати рішучу політику з Махном...". А.Скачко як у воду дивився. Далі все відбувалося майже так, як він передбачав. У 20-х числах травня Махно бомбардував Харків і Катеринослав телеграмами з вимогами негайно дати зброю і особливо - патрони. Іноді повстанцям доводилося відбивати атаки ворога без жодного патрона і в бою оволодівати зброєю противника. Все це призводило до невинуватної масової загибелі бійців. Лише в бою під Гришиним махновці втратили до 3000 чол. По махновських полках поповзли чутки про зраду повстанців керівництвом Червоної Армії. Зросли хитання у селянському середовищі, викликані політикою "воєнного комунізму". Махно намагався нейтралізувати їх і зберегти боєздатність частин. 24-го травня він опублікував статтю в газеті "Путь к свободе", де, виклавши ряд заперечень проти інституту державної влади взагалі, на провокаційний заклик лівих есерів і меншовиків "виступити проти існуючої влади з метою її ліквідації і встановлення іншої, "кращої", прямо відповів: "Ні і ні! Будь-яка ліквідація влади нині викличе до життя іншу владу, не кращу, а скоріше - гіршу...". Проте на той час ідеологічні розходження Махна з більшовицьким і радянським керівництвом, побудовані на протилежних оцінках "воєнного комунізму", вже стали досить очевидними.

Якщо військові діячі /В.Антонов-Овсієнко, А.Скачко, П.Дибенко/ були впевнені в тому, що Махно буде і далі вести боротьбу з денікінцями, то радянське і партійне керівництво займали щодо нього різко негативну позицію. 22-го травня частини Червоної Армії захопили центр григор'євського заколоту - ст. Олександрію, загопи заколотників було розпорошено. Вони вже не становили небезпеки. Стаіовище на Південному фронті ще не сприймалося як катастрофа. 25-го

травня в розпал наступу Шкуро Рада Робітничо-Селянської Оборони УСРР розглянула питання про Махна і ухвалила рішення, яке варто навести повністю: "1/ Ліквідувати Махна в найкоротший строк;

2/ Запропонувати ЦК всіх радянських партій (комуністів і українських соціалістів-революціонерів-комуністів) терміново застосувати політичні заходи до ліквідації махновщини; 3/ Запропонувати командуванню УСРР протягом доби розробити військовий план ліквідації Махна; 4/ Запропонувати ЧЕКА прифронтової смуги організувати із своїх загонів полк, який має бути негайно кинутий в район дії Махна; 5/ Звернутися до Реввійськради Південного фронту через Реввійськграду Республіки для координації дій по ліквідації Махна; 6/Цю постанову довести до відома Реввійськради республіки телеграфом?

Тут йдеться не про морально-етичні принципи, якими керувалися члени Ради Оборони, готуючись до розгрому своїх, навіть не вчорашніх, а нинішніх союзників, які хоч і потрапили в незавидну ситуацію, але виявляли готовність боротися із спільним ворогом, аби лише були патрони і гвинтівки. Спробуємо кваліфікувати їхні дії з військового і політичного боку. Яким чином, ліквідувавши Махна, вони планували стабілізувати ситуацію на фронті? Адже в усіх підручниках з військового мистецтва твердиться, що під час наступу ворога небезпечною є будь-яка заміна частин. З іншого боку, бійці махновських підрозділів були вихідцями саме з тих районів, де йшли бої, і підтримували найтісніші контакти з населенням. Широкомасштабна операція проти Махна привела б лише до загострення політичної ситуації в районі.

Гадаємо, подібне рішення було прийняте під впливом кампанії боротьби проти партизанщини взагалі й української, зокрема. 20-го травня орган ЦК ІШ/б/У "Коммунист" надрукував статтю Л.Троцького "Українські уроки", написану з приводу ліквідації григор'євського заклоту. Однак автор її не приховував, що мислить масштабніше, констатує, ніби григор'євщина є лише п'яним свідченням про виродження партизанщини. Саму суть партизанщини голова РВРР пов'язував із сутністю дрібної буржуазії, в тому числі й селянства, на здатність яких до революційних перетворень він дивився досить скептично: "Дрібний буржуа, навіть прийшовши до влади або примазавшись до влади, залишається в опозиції до самого себе: влада йому не під силу, вона зв'язує його, лякає, бентежить, дратує або вимагає від нього незвичайної витримки і внутрішньої дисципліни.

І ось, тримаючись за владу, він водночас силкується вискочити з державної упряжі. Як "міцний мужик" він влаштовує час від часу повстання під найбезглуздішими гаслами, що фабрикуються для нього контрреволюційними авантюристами". Тут неважко вловити і безпосередні закиди в бік махновщини. Але йдеться не про ставлення Троцького до селянства, про це вже писалося, а про методи, якими він пропонував боротися проти партизанщини. На той час він довіряв лише "розпеченому залізу". Саме таким чином він закликав розправлятися з повсталими козаками в районі Вьошенської. До цього ж кликав і на Україні: "Період партизанства надто затягнувся на Україні. Саме тому ліквідація його набула такого хворобливого характеру. Зараз уже доводиться застосовувати розпечене залізо. Однак цю роботу треба виконати. Треба покінчити з авантюристами не на словах, а на ділі, і, що ще більш важливо, треба покласти край авантюризму, треба створювати справжню армію, правильно організовану, з твердим єдиним внутрішнім режимом. Треба нещадно розігнати пройдисвітів - невігласів, які нікому і нічому не підкоряються". Ці небезсумнівні викладки голови РВРР здаються нам нічим іншим як своєрідним теоретичним обґрунтуванням рішення Ради Оборони УСРР про ліквідацію махновщини. Дуже часто явище, хоч воно й виходило безпосередньо із середовища селянстві, чи робітничого класу, але при цьому не узгоджувалося з теоретичними побудовами більшовиків та їхніми уявленнями про характер революції, одразу ж діставало ярлик контрреволюційності. Так вийшло і з махновщиною. Відчувши, що вона не уніфікується з тими економічними, політичними й ідеологічними категоріями, які відстоювали більшовики, вони не вдалися до глибокого внутрішнього аналізу цього соціального явища, не шукали ні причин його, ні рушійних сил, просто вирішили скористатися сприятливою воєнною ситуацією. Нам ще довго доведеться відкривати для себе подібні "витрати революції". Ліс рубають - тріски летять.

Одразу ж постало питання, як рішення Ради Оборони втілити в життя. Військові /начальник оперативного штабу Укрфронту/, як того вимагав пункт третій рішення, розробили проект плану, яким передбачалося два можливі варіанти ліквідації махновщини. В штабі добре знали співвідношення сил і розуміли всю безперспективність прямих воєнних дій проти махновців, які в той час мали до 20 тис. багнетів і 2 тис. шабель. Незважаючи на те, що в останніх боях два махновські полки були розбиті, писав начальник оперативного штабу, "бригада являє дуже сильну бойову одиницю". В зв'язку

з цим пропонувалось або вивести частину махновських полків на інші ділянки фронту чи навіть на інші фронти, або, використавши реорганізацію бригади в дивізію, влити в неї новий як командний, так і рядовий склад, що змінило б дух махновських частин у бажаному напрямі. Практична це був той же варіант, який кількома днями раніше пропонував і відстоював А.Скачко. Причому автор плану явно схилився до другого варіанту, тому що перший, на його погляд, здійснити було б дуже важко. З одного боку, небажано знімати частини з фронту, з іншого, - невідомо було, чи захочуть махновці залишати свої райони і передислоковуватися до інших. Другий спосіб здавався прийнятнішим. Пропонувалося прийняти план переформування бригади в дивізію з тим, щоб у процесі її реорганізації, оскільки "протяжність фронту, який займають загоны Махна, наскільки велика, що, звичайно, далеко перебільшує всі мірки, визначені для фронту не тільки бригади, а й навіть дивізії", розділити його /фронт/ на декілька /2-3/ дільниць. Крайню ліву з них з відповідним числом військ планувалося підпорядкувати начальнику 9-ї дивізії, центральну - командарму 2-ї, а приморську - тимчасово залишити за Махном. План потрапив до одного з членів Ради Оборони УСРР А.Бубнова. Він визнав його неприйнятним, оскільки, по-перше, на його думку, Махно зрозумів би його мету і не підкорився б, по-друге, зміна командного складу - довга і марудна справа, і, по-третє, вважав він, всередині бригади Махна не було "сили для ліквідації Махна". Звідси, виводив висновок Бубнов: "Необхідно мати план концентрації навколо Махна збройних сил, взятих з різних частин. Це можна зробити шляхом поступового перекидання на Південний фронт нових частин, які мають бути заздалегідь настроєні на особливе завдання і визначені для ліквідації Махна. Такого плану начальник штабу не розробив". Отже, і цього разу, тепер уже востаннє, раціональне зерно було відкинуто. У вищих ешелонах вперто не хотіли рахуватися з реаліями життя. В ті часи безкомпромісність вважалась вищим проявом революційного духу.

28-го травня Реввійськрада Південного Фронту повідомила штаб махновців про заборону реорганізації бригади в дивізію. Неважко було передбачити, що це викличе у Махна бурхливу відповідну реакцію. Маючи дуже неврівноважений і вибуховий характер, через що більшу частішу свого дев'ятирічного ув'язнення він провів у кайданах, Махно часто втрачав контроль над собою або вдався до крайніх заходів, у чому, щоправда, був дуже схожий на багатьох

інших революціонерів. Так було і цього разу. Не пройшло і півтори години після одержання телеграми з штабу фронту, як туди полетіла відповідь: "Я ніколи не прагнув до вищого звання... і, залишаючись чесним революціонером щодо Революції і народу, заявляю, що з 2-х годин дня цього 28 травня не вважаю себе начальником дивізії і відповідно і комбригом 3. Надаю вільне право кожній бригаді, що становлять I повстанську дивізію, переходити в розпорядження Півдфронту і Чикваная, або розбитися на самостійні загони і працювати в інтересах народу - це їхня воля. Сам же прошу надіслати людину, яка б прийняла звітність коштів, що видавалися штабом армії... Я більше зроблю у майбутньому в низах народу для революції - я йду. Батько Махно".

Можливо, "батько" сподівався, що штаб фронту, зрозумівши безвихідність ситуації, звернеться до нього з проханням залишитися і скасує свій наказ. Проте цього не сталося. Того ж 28-го травня командарм-2 віддав наказ начдиву-7 Є.Чикваная виїхати в Гуляй-Поле для прийому бригади у Махна і призначення в ній нового командування. Щодо 7-ої Української дивізії, то вона, за задумом Антонова-Овсієнка, була створена в квітні і мала складатися з бригади Махна, окремої бригади Покуса, Кримської бригади і 5-го кавалерійського полку. З бригади Покуса боєздатним виявився лише 55-й полк, який денікінці 17-го травня розбили. Інші полки ще тільки мали формуватися в Катеринославі. Однак цьому завадила григор"євщина. Кавалерійський полк був кинутий проти григор"євців і до дивізії не потрапив. Не потрапила туди і Кримська бригада. А.Скачко писав, що вона певно, просто не встигла сформуватися. Таким чином, як і 2-а Українська армія, 7-а дивізія складалася лише з бригади Махна, та й то, до того часу, поки він не вирішив переформувати її в дивізію. Нам не вдалося виявити жодного натяку в документах на те, що 28-го чи в найближчі 1-2 дні Чикваная приїздив у бригаду Махна.

Тим часом реакція махновців на ці події була швидкою і рішучою. 29-го травня командуванню Південного і Українського фронтів, у Київ - Раковському й в Харків - Каменеву і навіть у Москву - Леніну "штаб першої повстанської дивізії" надіслав телеграму, в якій висловив свою категоричну незгоду з рішенням Півдфронту як несправедливим щодо "вождя повстанців тов.Махна" і попереджав, що це рішення може мати фатальні наслідки: "Всі одинадцять полків повстанців, що входять до першої повстанської української дивізії, вважають тов. Махна своїм найближчим і природним вождем,

висунутим усіма труднощами і довгим шляхом революції. Абсолютно достовірно, що із залишенням т.Махном свого поста цілі бригади не приймуть ніякого командування. Безсумнівно, що це згубно позначиться на фронті і в тилу революції". Це, так би мовити, емоційна, декларативна частина. Проте в штабі цим не обмежилися і постановили: 1/ настійно запропонувати Махнові виконувати й далі свої обов'язки і повноваження; 2/ перетворити махновські частини в самостійну повстанську армію, керівництво якою доручити т.Махну. Далі в постанові говорилося про підпорядкування щойно створеної армії в оперативному плані Півдфронтові, і всі оперативні накази по армії мали повідомляти всьому командуванню. "Штаб першої повстанської української дивізії категорично запевняє, - підкреслювалося в постанові, - що всі можливі непорозуміння, які створюються, звичайно, неточною інформацією агентів влади, безумовно, можуть і повинні ліквідуватися товариським шляхом". Зав'язався телеграфний двобій, оскільки, як слушно відзначив В.Антонов-Овсієнко, Реввійськрада Південного фронту за тих обставин була просто неспроможна на будь-які реальні дії проти Махна. Телеграф передав, що Реввійськрада Південного фронту визнала дії і заяву Махна злочином, через що він підлягає арешту і суду Ревтрибуналу. В зв'язку з цим Реввійськраді 2-ї Української армії наказувалося застосувати негайно всіх заходів до того, щоб Махно не уник кари.

Тим часом денікінці продовжували наполегливо атакувати, кіннота Шкуро йшла вперед, білі захопили Гришине. 13-ту армію було розбито. А. Скачко просив підкріплень, однак, їх не було. Більше того, в перші дні червня Л.Троцький викликав на зв'язок Н.Махна і запропонував йому зайняти своїми військами фронт, залишений 13-го армією, тобто розтягнути частини ще на 100 верст. Махно почав доводити, що у нього для виконання такого завдання немає ні людей, ні зброї. Троцький наполягав, Махно відмовлявся. Так розмова продовжувалась ще деякий час, аж поки Махно не зірвався на лайку. Розмова одразу ж припинилася.

В такій ситуації виконком Військово-революційної ради Гуляй-Поля, обговоривши становище на фронті, вирішив скликати 15-го червня черговий з'їзд представників району. Радянське керівництво кваліфікувало ідею скликання з'їзду як контрреволюційний крок. На його проведення було накладено табу. 4-го червня з цього приводу вийшло одразу два накази: голови Реввійськради республіки за № 1824 і один з перших наказів призначеного командуючим 14-ю

/колишньою 2-ю Українською/ армією К.Ворошилова. З наказу Л.Троцького Махно фактично поставав як ворог, один ініціаторів з"їзду, "цілком спрямованого проти Радянської влади на Україні і проти організації Півдфронту". А двома днями раніше, 2-го червня, газета "В пути", що видавалася при поїзді голови РБРР, опублікувала статтю Л.Троцького "Махновщина". Як і свого часу від григор"євщини, стаття не залишала від махновщини каменя на камені, і це можна зрозуміти. Однак ідеться про інше. В одній з архівних справ вдалося знайти машинописну копію цієї статті, остання частина якої раніше в пресі, а потім і у творах Л.Троцького не публікувалася. У нас немає повних підстав стверджувати, що цей текст належав Троцькому, хоч він багато в чому перегукується з раніше наведеними уривками з "Українських уроків". Він не потребує особливих коментарів. Читач сам зможе дати йому належну оцінку. "Наступ противника, - зазначається, зокрема, в ньому, - сам висунув питання про ліквідацію махновщини... В даний момент ворог, що захопив більшу половину території, на якій Махно користувався популярністю, підірвав у нього соціальну базу. Даний момент найбільш зручний нам для ліквідації махновщини вже тому, що, вводючи наші регулярні частини, ми маємо убити авторитет партизанщини і батьківщини можливими нашими успіхами, завдяки чому авторитет регулярних частин може піднятися ще вище. Здача Гуляй-Поля для нас з політичних міркувань бажана". Кажучи інша ми словами, мета виправдовує засоби. І Гуляй-Поле було-таки здано. Махновці не змогли його оборонити власними силами, а допомоги так і не дочекалися.

Деякі а радянських керівників не приховували своєї радості з приводу перемоги, якої вони так прагли і яка, до того ж, дісталася руками ворога. Командуючий 14-ю армією Ворошилов телеграфував голові РБРР, головному і командуючому Півдфронтом: "Махновія розбита Шкуро на гамуз. Окремі махнята волають про захист і покірність Радянській владі. Момент для ліквідації цього гнійника найзручніший. Наша біда - відсутність регулярних частин, котрими треба зайняти махновський фронт і ліквідувати залишки банд". В цей час К.Ворошилов перебував з Махном в одному поїзді і мав наказ від командуючого фронтом про його арешт і передачу до Реввоєнтрибуналу, але нічого не міг зробити, бо, хоч і був командармом але не мав навіть полку під власною рукою. Агітаційно-пропагандистська антимахновська кампанія набула широкого розмаху. Не шкодував чорних фарб на Махна у виступі на Всеукраїнському з"їзді волвиконко

мів Е.Квірінг. Його виступ преса опублікувала під заголовком "Новий зрадник Махно". Харківські "Известия" підтвердили, що їхній квітневий виступ не був випадковим і вибухнули новою статтею "Ще раз геть махновщину". Однак партія першої скрипки в цьому оркестрі належала Л.Троцькому. Його статтю "Махновщина" передрукувало декілька республіканських газет. Наказ № 1824 розмножувався і зачитувався у всіх гарнізонах. В день його підписання Троцький мав зустріч з представниками преси, під час якої доводив, що оздоровлення Південного фронту - це насамперед ліквідація Гуляй-Поля. 6 червня в одному з наказів голови РВРР відверто говорилося про зраду Махна, а ще через два дні /8 червня/ з'явився новий наказ під назвою "Кінець махновщини".

В цей час "комбрит-зрадник" перебував на фронті. 6 червня на ст. Царекостянтинівка відбулися збори комскладу і штабних працівників бригади. Обговорювалося питання про оголошення махновців поза законом. Вирішили призначити начальником польового штабу В.Білаша, який наполягав на пошуках шляхів до примирення з командуванням червоних. Махно ж після деяких хитань направив командуванню армією, фронтом, вищим партійним і радянським керівникам телеграму, в якій просив прийняти у нього дивізію і таким чином зберегти рештки повстанства. Відповіді не надійшло. До 9 червня махновці змушені були відступити на лінію: Новоспасівка - Царекостянтинівка - Гуляй-Поле - Гайчур - Чаплине. Того ж дня на ст.Гуляй-Поле відбулося нове термінове засідання членів польового штабу, Військово-революційної ради і союзу анархістів. На порядку денному стояло одне питання: що робити далі? Думки розділилися. Одні наполягали звернути полки і відступити за Дніпро, інші - стояти до кінця на фронті. Треті пропонували передати основну масу бійців червоному командуванню, а з незначними силами піти у тил до білих. Нарада так і не прийняла рішення, бо почався новий наступ шкурівців, і Махно виїхав на ст.Гайчур. Звідси 9 червня він дав ще одну телеграму, адресовану В.Леніну, Л.Каменєву, Г.Зінов'єву, Л.Троцькому, К.Ворошилову. В ній містилися гіркі роздуми людини, до якої варто було б і прислухатися. У нас немає змоги навести повністю цю телеграму, однак, й окремі її фрагменти дають можливість зрозуміти, що Махно був далеко не авантюристом, образ якого спочатку намагалася створити офіційна пропаганда, а потім й історіографія. "Мене виставляють і бандитом, і спільником Григор'єва, і змовником проти Радянської республіки в

розумінні відновлення капіталістичних порядків. Так, у № 51 газети "В пути" Троцький в статті під назвою "Махновщина" ставить запитання: "Проти кого ж повстають махновські повстанці?" й упродовж усієї своєї статті доводить, що махновщина є по суті новим фронтом проти Радянського ладу, і жодного слова не говорить про тяжкий білогвардійський фронт, на якому з перших днів повстання селян проти гніту гетьмана-поміщика повстанство зазнавало і зазнає незліченних жертв... Я абсолютно переконаний у тому, що Центральна державна влада вважає все повстанство в цілому несумісним з державним будівництвом в тому його розумінні, в якому це будівництво проводиться сучасною державною владою. Одночасно Центральна влада вважає повстанство зв'язаним зі мною, й існуюча неприязнь і ворожнеча Центральної влади до повстанства переноситься головним чином на мене... Відзначена мною ворожа, а останнім часом наступальна поведінка Центральної влади щодо повстанства, за моїм глибоким переконанням, з фатальною неминучістю веде до кривавих подій всередині трудового народу, створення серед трудящих особливого внутрішнього фронту, обидві ворогуючі сторони якого будуть, складатися тільки з трудящих і революціонерів. Я вважаю це величезним злочином перед трудовим народом і його свідомою революцією, який ніколи не можна буде пробачити, і вважаю себе зобов'язаним зробити все можливе для попередження цього зла... Найбільш точним і надійним способом запобігти злочину, що насувається, я вважаю залишення поста, який я займаю. Думаю, що з моєю відставкою Центральна державна влада припинить запідозрювати революційне повстанство в змовах проти Радянської республіки і поставиться до цього з усією серйозністю як до живого діяльного дітища соціальної масової революції на Україні, а не як до підозрілого стану, з яким торгувалися за кожний патрон, котрий часто просто саботувався військовою амуніцією і обмундируванням. Останній раз Махно прибув на лінію фронту 15 червня. На той час махновці спію моглися знову відбити у білих Ногайськ, ст.В.Токмак, Пологи, Гайчур і Гуляй-Поле, проте, у тилу у них стояли червоні частини, які намагалися роззброювати окремі повстанські загони, 12 червня на ст. Синельникове прибув Надзвичайний Трибунал, яким того ж дня були арештовані колишні члени махновського штабу Бурсига, Михайльов-Павленко, Алейников, Коробко, Костін, Полунін, Добролюбов, Озеров. Арешт справив на Махна сильне враження, і "батько" уже відверто вів антирадянську агітацію, мітингував у В.Токмаку. 19 червня він перейшов на правий берег Дніпра. З ним був лише невеликий загін

з 500 піхотинців і 300 кіннотників, Переважна більшість повстанців залишилась на фронті.

В історичній літературі можна прочитати, що махновські частини першими розсипалися під ударами ворога і оголили фронт. Чи так було насправді? Бригада весь час залишалася на фронті. Після відмови Махна від командування нею управляв як начштабу В.Білаш. Як свідчить дуже гостра і нервова телефонна розмова П. Дибенка з К.Ворошиловим і Межлауком, бригада утримувала ділянку фронту Пологи - Бердянськ. Тут були їхні рідні оселі, сім'ї, земля, і вони боронили їх до кінця. В.Антонов-Овсієнко у червні 1919 р. подав доповідну записку в ЦК РКП/б/, у якій аналізував військову роботу на Україні. Незважаючи на те, що розрив з Махном став уже реальністю, він писав: "Насамперед факти свідчать, що твердження про слабкість найбільш заразного місця - району Гуляй-Поле - Бердянськ невірні. Навпаки, саме цей куток виявився життєздатним з усього Південного фронту... І це не тому, звичайно, що тут ми були найкраще у військовому відношенні зорганізовані і навчені, а тому, що військо тут захищали безпосередньо свої вогнища. Нестійкість же, проявлена цим районом останнім часом, пояснюється головним чином недоліками постачання - патронів зовсім не було, гвинтівки були найрізноманітніших систем і т.д. Махно ще тримався, коли побігла сусідня 9-та дивізія, а потім і вся 13-та армія..."

В.Білаш у своїх спогадах писав, що лише 22 червня Ворошилов надіслав у польовий штаб махновців комісію для прийому частин. У зв'язку з цим наступного дня на ст.Оріхове був складений акт про їх прийом і передачу. Його текст наводить В.Білаш: "Акт. Даний видано комісією штабу 14-ї армії начальнику польового штабу 1-ї повстанської дивізії Махна т.Білашу в тому, що від нього прийнято і передано знову призначеному начдиву 7-ї т.Круссеру таке:

1. Ділянка фронту по лінії: м. Ногайськ, с. Романівна, Михайлівка, ст.В.Токмак, Кирилівка, Пологи, Гуляй-Поле, Рождественська і Новомиколаївка, всього 135 верст;

2. Піхотні полки:

а/ Новоспасовський /Вдовиченка/ у складі 6000 червоноармійців, з яких без гвинтівок 3000

б/ 8-й Задніпровський /Бондарня/ у складі 5000 червоноармійців, з них без гвинтівок 2000

к/ 7-й Задніпровський /Калашникова/ у складі 7000 червоноармійців, з них без гвинтівок -4000

г/ 9-й Грецький /Тахтамишева/ у складі 2000 червоноармійців,
з яких без гвинтівок 1200
д/ 10-й Донський /Бондаренка/ у складі 5000 червоноармійців,
з яких без гвинтівок 2000
е/ 11-й Ігнатівський /Ровази/ у складі 6000 червоноармійців, з
яких без гвинтівок 2000
є/ Три полки зведені у складі 12000 червоноармійців, з них без
гвинтівок 10000
ж/ Група Паталахи у складі 8000 червоноармійців, з них без
гвинтівок 5000
а/ Група Петренка /Платонова/ у складі 4000 червоноармійців,
а них без гвинтівок 3000
і/ Два бронепотяги, один озброєний шестидюймовою гарматою,
другий - трьома тридюймовими при 25 снарядах і 15 кулеметах
й/ Три польові батареї /9 тридюймових гармат, на кожному з них
від 3-х до 10 снарядів/
к/ Сто кулеметів на тачанках і до 30000 патронів
л/ Постачання і касу - 800 000 крб. та інше майно дивізії

Голова комісії /підпис/
Члени /чотири підписи/

23.УІ.1919 р. м.Оріхове".

Частково махновські частини були переформовані, а частково у тому ж складі боролися з денікінцями на півдні України влітку 1919 р.

Причини розгрому Південного фронту — далеко не в українській "партизанщині". Дещо пізніше і Л.Троцький причинами провалу назвав хибність загального стратегічного плану, але в червні він не шкодував енергії на ліквідацію махновщини.

Зовсім в іншій площині розглядав результати повалення Радянської влади на Україні й успішне просування Денікіна В.І.Ленін. Він визнав, що за два роки революції більшовики не змогли завоювати співчуття і підтримки більшості трудящого селянства України. Як показує аналіз відносин з махновцями, робили вони це дуже невміло.

18 червня Л.Троцький повідомив про розстріл арештованих Надзвичайним Трибуналом членів махновського штабу. Махну вдалося зберегти життя. За велінням долі він уник участі Гребінки, Богунського, Черняка, Боженка, Щорса, Думенка, Миронова. Всі вони, будучи різними людьми, надто близько стояли до повстансько-

селянської маси, і кожен по-своєму виражав її інтереси. Чи не було злочином? І за яким правом встановлено крайній ступінь вини? Сьогодні до цих людей, як і до багатьох інших, прикута особлива увага. Ми вперше дістали щасливу можливість дивитися на них, включаючи Махна, не як на вічно застигли соціологічні символи, а як на особистості, без пізнання яких жива історія не мислима.

Таким в окремих найголовніших подробицях виглядав перший період співробітництва махновців з Радянською владою. Порівняно з наступними він був найбільш тривалим і для обох сторін мав чимало позитивного, однак, скінчився безславно. Зараз, коли переосмислення історії громадянської війни лише починається, утримаємося від поспішних оцінок і спроби визначити, яка ж з двох сторін несе більшу відповідальність за розрив. Іноді можна почути твердження, що, якби, мовляв, Махно не пішов на конфлікт з Радянською владою, він посів би в історії зовсім інше місце. В таких випадках завжди хочеться заперечити: історія тим і прекрасна, що кожен в ній займав своє місце, в протилежному разі йшлося б уже зовсім про іншу історичну особу чи явище. Інша річ, наскільки правильно ми вміємо оцінити значення тієї чи іншої постаті, факту, ситуації. Хочеться вірити, що роль Н.Махна в історії громадянської війни нашими істориками буде значно переосмислена. І, врешті-решт, він зображуватиметься не як удачливий авантюрист, ставленик куркульства, а як плоть від плоті представник широких селянських мас, тієї третьої сили, яка в розбурханому морі революції і громадянської війни шукала свій шлях. Ці пошуки, давши блискучі результати на терені боротьби з поміщицькими режимами, білогвардійською контрреволюцією, супроводжувалися кривавою трагедією самознищення, причиною якої стали політичні амбіції і прагнення здійснити безпосередній перехід до комуністичного виробництва і розподілу, у формі "воєнного комунізму". Щоб ці висновки прозвучали більш переконливо, треба йти значно далі тієї фактологічної канви, яку ми спробували тут простежити. Насамперед, треба детально вивчити феномен махновщини як соціального явища.

Даний нарис написаний не під впливом бажання організувати чергову сенсацію, до яких читач починає звикати. Автор добре розуміє всю силу чорних сторінок діяльності Н.Махна. Однак Махно і махновщина не піддаються одномірним оцінкам, це - суперечливе і трагічне явище в історії громадянської війни.